

სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები სახელმწიფოს მშენებლობის და განვითარების ნარატივების ჭრილში

ია ერაძე

ტყიბულის ქვანახშირის მალაროში დასაქმებულთა ტრაგედია დღეს უკვე აღარ არის დაფარული რეალობა. ტყიბულთან მიმართებით გაჩნდა ისეთი ასოციაციები, როგორცაა „გლოვა“ (ხალიანი & აფციაური, 2018) ან „გამოცხადებული სიკვდილის ქალაქი“ (წულაძე, 2018). არც ჭიათურის მანგანუმის საწარმოს პრობლემებია უცნობი საზოგადოებისათვის – ე.წ. „დროში გაყინული ქალაქი“ (პერტაია, 2016) იბრძვის ეკოლოგიური კატასტროფის და მძიმე სოციალური გამოწვევების წინააღმდეგ. ვარდების რევოლუციის შემდეგ, საწარმოების პრივატიზაციას თითქოს ორივე ეს მონონდუსტრიული ქალაქი უნდა გამოეცოცხლებინა; როგორც პრეზიდენტი სააკაშვილი აღნიშნავდა ტყიბულთან დაკავშირებით, იგი „ნორმალური“ ქალაქი უნდა გამხდარიყო (საქართველოს პრეზიდენტის ადმინისტრაცია, 2007). თუმცა, ამ მოლოდინებმა არ გაამართლა და სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის სოციალურ-ეკოლოგიური პრობლემები დღემდე მწვავე და მოუგვარებელ საკითხებად რჩება. ეს გამოწვევები არც შემთხვევითობითაა განპირობებული, არც მხოლოდ ტექნიკური გაუმართავობით და არც კონკრეტული პირების თუ კომპანიების დაუდევრობით და უპასუხისმგებლობით. ჭიათურის და ტყიბულის სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები სახელმწიფოს ფუნქციონირების განუყოფელი ნაწილია, და ამავე დროს, გლობალურ პროცესებთანაც არის გადაჯაჭვული. საქართველოს ეკონომიკურ პოლიტი-

კას კი ჯერ კიდევ განსაზღვრავს ორი „დილემა“¹: ეკონომიკური ზრდა სოციალური და ეკოლოგიური საკითხების პირისპირ, და უმუშევრობა სიცოცხლისთვის საშიში შრომის პირობების საპირწონედ. ორივე „დილემა“ წარმატებით ემსახურება გამოუვალობის რწმენის გავრცელებას და არსებული პოლიტიკის ლეგიტიმაციას.

სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები გამონაკლისი არ არის ქართულ პოლიტიკაში, არამედ ისინი ბოლო ათწლეულების ეკონომიკური პოლიტიკის სარკეა. ამრიგად, მნიშვნელოვანია, აღნიშნული პრობლემების მიზეზების ძიება, ახსნა, პოლიტიკება და გამოსავალზე მსჯელობა. *რამ გამოიწვია სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები ტყიბულსა და ჭიათურაში? რომელმა ისტორიულმა თუ პოლიტიკურმა პროცესებმა განაპირობა დღევანდელი მდგომარეობა? როგორ დაეკავშიროთ სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის პრობლემები მსოფლიოში მიმდინარე პროცესებს? ამ კითხვებზე პასუხები, ერთი მხრივ, ისტორიულ პროცესებში უნდა ვეძებოთ, მეორე მხრივ კი, საჭიროა პრობლემის შესაბამის თეორიულ კონტექსტში განხილვა. სწორედ ამიტომ, სტატია ტყიბულისა და ჭიათურის სოციალურ-ეკოლოგიურ კრიზისებს ვარდების რევოლუციის შემდგომ სახელმწიფოს მშენებლობის და განვითარების ხედვის დისკურსს უკავშირებს, ამ საკითხების ფართო კონტექსტის გამოსაკვეთად და იმისათვის, რათა ანალიზი გასცდეს ვიწრო დებატს ხელფასის მატებასთან ან გარემოს დაცვასთან მიმართებით. ამგვარი მიდგომა პრობლემების სტრუქტურული მიზეზების და ფუნდამენტური ცვლილებების საჭიროების გამოაშკარავების საშუალებას გვაძლევს.*

კვლევა მიხეილ სააკაშვილის პრეზიდენტობის პერიოდს მოიცავს, რადგან ტყიბულის ნახშირის და ჭიათურის მანგანუმის წარმოების „აღორძინება“ სწორედ ვარდების რევოლუციის მთავრობის პერიოდს ემთხვევა (რევოლუციამდელი ისტორიული ექსკურსისთვის იხ. გ. ცინცაძის სტატია ამავე კრებულში). ამ დროის ეკონომიკურ რეფორმებზე ბევრი დაწერილა, თუმცა სტატიის მთავარი მიზანი ამ რეფორმების ჭიათურასა და ტყიბულთან დაკავშირება და აღნიშნული ანალიზის თეორიულ ჩარჩოში მოქცევაა. სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის სოციალურ-ეკოლოგიური

1 ეს დილემა ხელოვნურადაა შექმნილი, რადგან ეკონომიკური ზრდა სრულებით არ გამოირიცხავს ღირსეულ შრომის პირობებს და გარემოს დაცვას.

კრიზისების ასახვებზე, მნიშვნელოვანია სახელმწიფოს, კაპიტალს და მშრომლებს შორის ძალაუფლებრივი ურთიერთობების განხილვა. ამისათვის კვლევას ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმის კონცეპტი შემოაქვს, რომელსაც ქვემოთ განვიხილავთ. მართალია, დღევანდელ კრიზისებს მხოლოდ სააკაშვილის რეფორმების პირდაპირ შედეგად ვერ განვიხილავთ, მაგრამ სტატიის მიზანი ამ რეფორმების სამთომოპოვებით ინდუსტრიებზე გავლენის დანახვა და ახსნაა.

ტყიბულის და ჭიათურის „გამოცოცხლების“ მოკლე ისტორია

ტყიბულში ქვანახშირის მოპოვების განახლება სააკაშვილის პრეზიდენტობის პერიოდს უკავშირდება, რადგან იქ წარმოება საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ შეჩერებული იყო. 2006 წელს ქვანახშირის მოპოვების უფლება საქართველოს ინდუსტრიული ჯგუფის (CIG – ჯი აი ჯი) ნევრ კომპანიას – შპს „ქვანახშირს“ გადაეცა, რომლის მფლობელიც ოფშორულ ზონაშია დარეგისტრირებული. ჯი აი ჯი-ის დირექტორთა საბჭოს თავმჯდომარე დავით ბეჟუაშვილია, არაადმასრულებელი დირექტორი კი – გელა ბეჟუაშვილი (2014 წლიდან). ტყიბულში წარმოების განახლების პერიოდში, ორივე ძმა პოლიტიკურ ელიტას მიეკუთვნებოდა. გელა ბეჟუაშვილი საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის პოზიციას იკავებდა, დავით ბეჟუაშვილი კი პარლამენტის წევრი იყო, ნაციონალური მოძრაობის სიით. ტყიბულში მინდელის და ძიძიგურის შახტები მოქმედებს (მწვანე ალტერნატივა, 2018a, p. 1). „საქნახშირის“ მთავარ საქმიანობაში ნახშირის მოპოვება, ტრანსპორტირება და გამდიდრება შედის. ტყიბულში წარმოებული ნახშირი ძირითადად ადგილობრივ ბაზარს აკმაყოფილებს (ფეროშენადნობთა და ცემენტის ქარხნებს) („საქნახშირი“, n.d.).

ჯი აი ჯი ოფიციალურ ვებგვერდზე აღნიშნავს, რომ 2006 წელი „მიჩნეულია მთლიანად ტყიბულის რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკური აღორძინების დასაწყისად, რაც, ტრადიციულად, მთლიანად დამოკიდებული იყო ნახშირზე“ („საქნახშირი“, n.d.). მართალია, მონოინდუსტრიული ქალაქისთვის შახტს დიდი მნიშვნელობა აქვს, თუმცა, იქ შექმნილი მძიმე სამუშაო პირობები უკვე მრავალჯერ გახდა მშრომელთა დალუპვის და

დაშავების მიზები (Civil.ge, 2011) (ხალიანი & აფციაური, 2018). ტყიბული მწვავე ეკოლოგიური საფრთხის წინაშე დგას, რაც შახტის მოქმედებასთან არის დაკავშირებული. როგორც „მწვანე ალტერნატივა“ აღნიშნავს, ამის მიზები სანარმოს ნარჩენების არასწორი მართვა და ზოგადად, გარემოს-დაცვითი საკითხების უგულვებელყოფაა („მწვანე ალტერნატივა“, 2018a, p. 3).

ჭიათურაში მანგანუმის წარმოების გამოცოცხლებაც ვარდების რევოლუციის შემდგომ პერიოდს უკავშირდება. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ჭიათურაში შემცირდა მანგანუმის მოპოვება. 1993 წელს სააქციო საზოგადოება „ჭიათურმანგანუმი“ დაარსდა, თუმცა მისი პრივატიზაცია ვერ მოხერხდა და 2005 წელს სანარმო გაკოტრების წინაშე აღმოჩნდა. 2006 წელს ჭიათურის მანგანუმის სანარმოს აქტივები აუქციონზე გაიყიდა და იგი „ჭორჯიან მანგანუმ ჰოლდინგ ლიმიტედის“ მფლობელობაში გადავიდა. იმ დროს ეს კომპანია ბრიტანული კომპანიის შვილობილი იყო, თუმცა იმავე წელს მისი აქტივების 75% უკრაინულ „პრივატ ჯგუფზე“ გაიყიდა.² ტყიბულის ქვანახშირისგან განსხვავებით, ჭიათურის მანგანუმი ძირითადად საექსპორტო საქონელია.³

ჭიათურის მანგანუმის გამამდიდრებელი საბადოს საქმიანობაში გარემოს დაბინძურების უხეში შემთხვევები იკვეთება. 2006 წლიდან 2009 წლამდე, სანარმო გარემოზე გავლენის შეფასების და ნებართვის გარეშე მოქმედებდა. 2009 წლის შემდეგაც, კომპანია რამდენიმეჯერ დაჯარიმდა გარემოსდაცვითი ნორმების დარღვევის გამო, თუმცა წარმოება არ შეჩერებულა, რადგან იგი ქალაქის ერთადერთ მასაზრდოებელ წყაროდ არის მიჩნეული („მწვანე ალტერნატივა“, 2018b, pp. 1–2). ამასთან, სანარმოში მძიმეა შრომის პირობები, რაც არაერთხელ გამხდარა იქ დასაქმებულთა მიერ გაფიცვის და წინააღმდეგობის უკიდურესი ფორმებისთვის (მიმშილობა, პირის ამოკვერა) მიმართვის საფუძველი (წულაძე, 2018; ხალიანი & აფციაური, 2014).

ამრიგად, ტყიბულსა და ჭიათურაში სანარმოების ახალმა მფლობელებმა არც სოციალური პასუხისმგებლობა იტვირთეს და არც ეკოლოგიურ

2 2013 წლიდან „ჭორჯიან მანგანუმი“ „ჭორჯიან ამერიქან ელოზის“ საკუთრებაშია.

3 2018 წელს სპილენძის მადნების და კონცენტრატების წილი ექსპორტში 15% იყო, ფეროშენადნობები კი – 11%.

სტანდარტებს იცავენ, რადგან მათი უზენაესი მიზანი, ბუნების და ადამიანების ექსპლუატაციის ხარჯზე, ეკონომიკური ზრდით შემოიფარგლება. ქალაქების გამოცოცხლების ნაცვლად, კიდევ უფრო დამძიმდა ეკოლოგიური მდგომარეობა, მშრომელები კი არჩევანის წინაშე დადგნენ – უმუშევრობა თუ მუშაობა სიცოცხლისთვის საშიშ პირობებში? (შრომით პირობებზე იხ. ა. დიაკონიდის სტატია ამავე კრებულში). აღსანიშნავია, რომ შექმნილი პრობლემების მიუხედავად, არც ტყიბულში და არც ჭიათურაში 2012 წლამდე არ ყოფილა გაფიცვის ან კოლექტიური წინააღმდეგობის შემთხვევა (ქებურია & ჭუბაბრია, 2017). როგორ ავხსნათ, ერთი მხრივ, სახელმწიფოს ინიციატივით სანარმოების გამოცოცხლება და, მეორე მხრივ, სოციალურ-ეკოლოგიური საკითხების უგულებელყოფა, როგორც სახელმწიფოს, ისე ინვესტორების მხრიდან? ამ კითხვებზე პასუხის გასაცემად მნიშვნელოვანია ვარდების რევოლუციის შემდგომი ქართული სახელმწიფოებრიობის გაგება და დომინანტი დისკურსების ანალიზი.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობის თეორიული კონცეპტუალიზაცია: ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმი

სახელმწიფოს ხშირად აიგივებენ სახელმწიფო აპარატთან და, შესაბამისად, სახელმწიფოს როლზე საუბრისას, მხოლოდ მთავრობა და მისი პოლიტიკა განიხილება. მოცემულ სტატიაში სახელმწიფო მოიაზრება როგორც პოლიტიკური და სამოქალაქო საზოგადოებების ნაზავი, ანტონიო გრამშის იდეაზე დაყრდნობით (Gramsci, 2000, p. 235). სახელმწიფო ძალაუფლებრივ ურთიერთობათა სოციალური კომპლექსია, რომელიც „ჩამენებულია“ სამეწარმეო ურთიერთობებსა და სამოქალაქო საზოგადოებაში მიმდინარე ჰეგემონიურ ბრძოლებში (ჰეგემონიურ ბრძოლებთან დაკავშირებით, იხ. ნ. ხელაიას სტატია ამავე კრებულში). მთავრობასა და წარმოების პროცესს შორის მჭიდრო კავშირი ორმხრივ გავლენას ეფუძნება. როგორც კაპიტალის აკუმულაციას სჭირდება სახელმწიფოს ხელშეწყობა, თავის მხრივ, სახელმწიფოც მატერიალურად დამოკიდებულია ეკონომიკური პროცესის წარმატებაზე (Becker, 2008, p. 10) (სახელმწიფოს თეორიების განხილვისთვის იხ. (Jessop, 1982, 2009)). სახელმწი-

ფოსადმი ამგვარი მიდგომა ცხადყოფს, რომ იგი არ არის ნეიტრალური აქტორი, რომელიც მხოლოდ გარკვეული რეგულაციებით განსაზღვრავს წარმოებისთვის თამაშის წესებს; სახელმწიფო თავად არის კაპიტალისტური წარმოების განუყოფელი ნაწილი.

სახელმწიფოებრიობის ანალიზისას მნიშვნელოვანია გლობალური აქტორების როლიც, განსაკუთრებით ისეთი პატარა ქვეყნისთვის, როგორიც საქართველოა. საქართველო პერიფერიული სახელმწიფოა (Ataç, Lenner, & Schaffar, 2008; Becker, 2008), რადგან მისი კაპიტალის დაგროვების და წარმოების რეჟიმი ცენტრის ქვეყნების აკუმულაციის რეჟიმზე დამოკიდებულია. საქართველოს ეკონომიკა მაღალი სავაჭრო დეფიციტით (-41%), უცხოურ კაპიტალსა⁴ და უცხოურ ვალუტაზე (დოლარიზაციის დონე 60%-ს აღემატება) დამოკიდებულებით ხასიათდება. ამრიგად, გლობალური პროცესები და აქტორები დიდ გავლენას ახდენენ ადგილობრივი პოლიტიკების განსაზღვრაზე. სუსტი ეკონომიკის ფონზე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს საერთაშორისო ინვესტორების მოსაზრებები და გადამწყვეტილებები, რაც ქართული სახელმწიფოს სოციალურ-ეკონომიკურ მონაცვლადობას განაპირობებს.

და მაინც, როგორ შეიძლება დავახასიათოთ ვარდების რევოლუციის შემდეგ „შექმნილი“ სახელმწიფო? თუ ამ დახასიათებას მმართველობის ფორმისა და ეკონომიკური პოლიტიკის ანალიზს დავუკავშირებთ, ორი მთავარი მახასიათებელი იკვეთება – ავტორიტარიანული მმართველობა და ნეოლიბერალური ეკონომიკური რეფორმები. ამრიგად, პოსტრევოლუციურ ქართულ სახელმწიფოს, შესაძლოა, ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმი ვუწოდოთ.

ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმის კონცეპტი ნიკოს პულანცას და სტუარტ ჰოლის იდეებს ეფუძნება (Bruff, 2014). იგი კაპიტალიზმის მმართველობის ფორმას ასახავს, რომელშიც სხვადასხვა სოციალური ჯგუფები და ოპოზიციური ძალები მარგინალიზებული არიან. სახელმწიფო აპარატი მათ დისციპლინირებას უფრო ცდილობს, ვიდრე მათი გულის მოგებას და გადმობირებას. ამგვარი მმართველობის გამართლება კი ეკონომიკური საჭიროებებით ხდება. გარკვეული პოლიტიკის გასატარებ-

4 აქ იგულისხმება, მაგალითად, ეკონომიკის დამოკიდებულება პირდაპირ უცხოურ ინვესტიციებზე. ასევე, კომერციული ბანკების უმეტესობა უცხოურ მფლობელობაშია.

ლად, მთავრობა, ამ პოლიტიკის საზოგადოებასთან განხილვის ნაცვლად, საკანონმდებლო ან კონსტიტუციურ ცვლილებას მიმართავს. ამრიგად, ავტორიტარიანული ნეოლიბერალური სახელმწიფოები ძალის განმტკიცებას აღმასრულებელი ძალაუფლების გამყარებით ცდილობენ, რაც ოპოზიციის მიმართ რეპრესიულ ქმედებებშიც აისახება. ამასთან, ბრაფის და თენსელის მიხედვით, კრიზისები და წინააღმდეგობებით სავსე პრაქტიკები ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმის თანმდევი პროცესია (Bruff & Tansel, 2018, p. 2).

ავტორიტარიანობაში მხოლოდ ძალადობაში არ გამოიხატება; იგი ასევე ასახავს სახელმწიფოს უნარს, შეძლოს ინსტიტუციური ძალაუფლების რეკონფიგურაცია გარკვეული პოლიტიკის გასატარებლად, სოციალური და პოლიტიკური უკმაყოფილებების მიუხედავად (Bruff, 2014, p. 115). ამისათვის მთავრობა ლეგალურ, ადმინისტრაციულ თუ ძალადობრივი მმართველობის ფორმებს მიმართავს (Bruff & Tansel, 2018, p. 7).

მიუხედავად იმისა, რომ ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმის კონცეპტი ევროპის ქვეყნებთან მიმართებით აღმოცენდა, დღეს უკვე მზარდია აკადემიური ლიტერატურა, რომელიც აღნიშნულ კონცეპტს გლობალური სამხრეთის ქვეყნებთან მიმართებითაც იყენებს (Bruff J., Tansel, C.B. (Eds), *Authoritarian Neoliberalism: Philosophies, Practices, Contestations*, Routledge, 2019). ამასთან, როგორც დადოსი და კონელი აღნიშნავენ, ნეოლიბერალიზმის ფესვები სწორედ გლობალურ სამხრეთშია და მისი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მახსიათებელი ყოველთვის იყო არაფორმალური პრაქტიკები და მმართველობის ფორმები (Dados & Connell, 2018).

იობელიუსი 2011 წლის სტატიაში სააკაშვილის მმართველობას ავტორიტარიანულ ლიბერალიზმად მოიხსენიებს, რომელშიც იგი ეკონომიკის სელექციურ მოდერნიზაციას, იდეოლოგიის პოლარიზებას და გადანყვეტილების მიღების კოლექტიური პროცესის უგულვებელყოფას მოიაზრებს (Jobelius, 2011, pp. 85–87). იობელიუსი რადიკალური საბაზრო ეკონომიკური რეფორმების და ავტორიტარიანული მმართველობის ნაზავზე მიუთითებს (Jobelius, 2011, p. 88). თუმცა, ლიბერალიზმი არ შეესაბამება ვარდების რევოლუციის შემდგომ სახელმწიფოს მონყობას. ლიბერალიზმში სახელმწიფო და ბაზარი ონტოლოგიურად სხვადასხვა კონცეპტებია, ნეოლიბერალიზმში კი არ არსებობს ბაზარი ან ეკონომიკური სფერო,

როგორც ცალკე ერთეული. ნეოლიბერალიზმი არ ამცირებს სახელმწიფოს მნიშვნელობას და ფუნქციას, პირიქით, მას სჭირდება სახელმწიფო. თუმცა, ბაზრის ლოგიკა მაინც უფრო სანდო და ეფიციენტურია, ვიდრე სახელმწიფოსი. სწორედ ამიტომ, ბაზრის ფასეულობები პოლიტიკური და სოციალური ცხოვრების მოწყობის ღირძი ხდება (Davies, 2018, p. 275). ამრიგად, ნეოლიბერალურ წყობაში მთავრობა უგულვებლყოფს სოციალურ უფლებებს, არ ატარებს სოციალურ პოლიტიკას და მხოლოდ ეკონომიკური პრინციპებით ხელმძღვანელობს (Madra & Adaman, 2018, p. 115). სააკაშვილის მმართველობის პერიოდში სწორედ ამგვარი მმართველობის ფორმით გამოირჩეოდა, რომელშიც ძლიერი სახელმწიფო აპარატი კაპიტალის აკუმულაციის პროცესის განუყოფელი ნაწილი იყო და სოციალურ თუ ეკოლოგიურ სფეროებზე ბაზრის ლოგიკა ბატონობდა.

სახელმწიფოს მშენებლობა ვარდების რევოლუციის შემდეგ — დემოკრატიზაციის ტყაშში გახვეული ავტორიტარიანიზმი

ვარდების რევოლუციის მთავრობის მთავარი მიზანი ახალი ქართული სახელმწიფოს შექმნა იყო, რათა ე.წ. არშემდგარი (failed state) ქვეყანა დასავლური ტიპის სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებულიყო. საქართველო უნდა „დაბრუნებულიყო“ ევროპაში და უკან მოეტოვებინა საბჭოთა წარსული (Cheterian, 2008, p. 696; S. F. Jones, 2006, p. 37; Saakashvili, 2004). ახალი, მოდერნული სახელმწიფოს იდეა სამ მთავარ განზომილებას ეფუძნებოდა — ეკონომიკურ ზრდას, დემოკრატიზაციას და მინიმალურ სახელმწიფოს. მოდერნულობის მისაღწევად მნიშვნელოვანი იყო კორუფციის დამარცხება. დემოკრატიზაცია პოლიტიკურ პლურალიზმს და ადამიანის უფლებების დაცვას გულისხმობდა, მინიმალური სახელმწიფო კი, ბიუროკრატიის რადიკალურად შემცირებასა და მთავრობის მარეგულირებელი ფუნქციების შეკვეცაში გამოიხატებოდა. სახელმწიფოს მშენებლობის ამგვარი წარმოდგენები სრულად მიესადაგებოდა ტრანზიციის დომინანტურ პარადიგმას, რომელიც დემოკრატიზაციის და მოდერნიზაციის იდეასთან იყო გადაჯაჭვული (Carothers, 2002, pp. 5–6) და დასავლურ მოდერნულობას ხატად ისახავდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ვარდების რევოლუციის მთავრობამ შეძლო სახელმწიფო ინსტიტუტების შექმნა, კორუფციის დამარცხება ყოველდღიურ ცხოვრებაში (და არა ელიტურ დონეზე), ინვესტორებისა და ბიზნესმენებისათვის ხელსაყრელი საკანონმდებლო ჩარჩოს შექმნა, ბიუროკრატიული ნორმების შემცირება, და რადიკალური დერეგულაცია სხვადასხვა სფეროში, მის მიერ გაცხადებული სახელმწიფოს მშენებლობის იდეალები არ შეესაბამებოდა რეალურ პრაქტიკებს. როგორც აფრასიძე აღნიშნავს, მოდერნიზაცია სააკაშვილის მთავრობისათვის ფასადი იყო (Aprasidze, 2009a, p. 9). ამასთან, სააკაშვილისათვის მოდერნიზაცია და სახელმწიფოს მშენებლობის მიზანი დემოკრატიაზე მაღლა იდგა (Aprasidze, 2016, pp. 92–93; Mitchell, 2009, p. 179). ამგვარი მიდგომა კი, შეესაბამებოდა დასავლურ სამყაროში (განსაკუთრებით, საერთაშორისო ორგანიზაციებში)⁵ 1990-იანი წლების ბოლოდან გაბატონებულ იდეას, რომ კარგი მმართველობა (good governance) სახელმწიფოებრიობის ყველაზე მნიშვნელოვანი კომპონენტია (Babb & Kentikelenis, 2018, p. 20), რომელიც თავისთავად არ გულისხმობდა დემოკრატias (Lazarus, 2013, p. 6). ამიტომ, შემთხვევითი არ ყოფილა, რომ მაშინ როცა საქართველოს მაჩვენებლები კარგი მმართველობის კუთხით საგრძნობლად გაუმჯობესდა, საწინააღმდეგო ტენდენცია განვითარდა დემოკრატიის მიმართულებით (მაგალითად, გაუარესდა პოლიტიკური და სამოქალაქო უფლებების მაჩვენებლები) (Aprasidze, 2016, p. 96; Lazarus, 2013, p. 3; Rekhviashvili & Polese, 2017, p. 8). ამასთან, მთავრობა და სამოქალაქო საზოგადოება დემოკრატიზაციას პოლიტიკურ ჭრილში მოიპოვებდა, პოლიტიკური პლურალიზმის და ადამიანის უფლებების დაცვის კუთხით. სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები კი, დემოკრატიზაციის ამგვარი განსაზღვრების მიღმა რჩებოდა. ეს მიდგომა ირეკლავდა მსოფლიოში გავრცელებულ დემოკრატიის განსაზღვრებას, როგორც პოლიარქიას, რომელიც ერთმანეთისგან მიჭნავს პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სფეროებს (Lazarus, 2013, pp. 5–6).

დემოკრატიზაციის ნაცვლად, პოსტრევოლუციური საქართველო თანდათან ავტორიტარიანიზმისკენ ვითარდებოდა. ჭერ კიდევ 2004 წელს,

5 ყურადღება კარგ მმართველობაზე მას შემდეგ გადავიდა, რაც საერთაშორისო ორგანიზაციებმა აღიარეს ვაშინგტონის კონსენსუსის მარცხი და მის გამოსწორებას კარგი მმართველობით შეეცადნენ.

თინა ხიდაშელი და მოგვიანებით, სამოქალაქო საზოგადოების ორგანიზაციები, საჯარო წერილში მიუთითებდნენ სააკაშვილის ავტორიტარიანული მმართველობის საფრთხის შესახებ (Civil.ge, 2004; Khidasheli, 2004). 2007 წელს კი, კრიზისის საერთაშორისო ჯგუფმა გამოაქვეყნა ანგარიში სახელწოდებით, „საქართველო ავტორიტარიანიზმისკენ?“ (International Crisis Group, 2007). სააკაშვილის მთავრობის ავტორიტარიანული მმართველობა შეიძლება სამ ძირითად განზომილებაში დავინახოთ: აღმასრულებელი ხელისუფლების გაძლიერება, სამოქალაქო საზოგადოების დასუსტება და პოლიციური მმართველობის გამყარება.

საკაშვილი გაპრეზიდენტებიდანვე შეუდგა აღმასრულებელი ხელისუფლების გაძლიერებას და მისი, როგორც პრეზიდენტის უფლებების გაფართოებას, საკონსტიტუციო ცვლილებებით (Khidasheli, 2004; Mitchell, 2009, p. 172). პრეზიდენტის უფლებები გაიზარდა, პარლამენტის როლი კი შემცირდა (მაგალითად, სამთავრობო კაბინეტის ჩამოყალიბებაში) (Broers, 2005, pp. 345–346; Jobelius, 2011, p. 80; Papava, 2009, p. 202). მთავრობა ცდილობდა დაესუსტებინა checks and balances სისტემა (De Waal, 2011, p. 3) (Gegeshidze, 2011, p. 33). საქართველო რევოლუციის შემდეგ, პარტია-სახელმწიფოს ფორმას იღებდა (Cheterian, 2008, p. 696). აღმასრულებელი ხელისუფლების ძალაუფლების ზრდა იმაშიც გამოიხატებოდა, რომ მთავრობა მნიშვნელოვან ცვლილებებს სამოქალაქო ან ფართო საზოგადოებასთან განუხილავად იღებდა (Aprasidze, 2009b, p. 68). სააკაშვილის მმართველობა თანდათან ზღუდავდა და ახშობდა კრიტიკის თუ წინააღმდეგობების სივრცეებს, უგულვებლყოფდა დისკუსიის ან საჯარო განხილვის მნიშვნელობას გადაწყვეტილებების მიღების პროცესში და შეუვალი რჩებოდა სამოქალაქო საზოგადოების კრიტიკის მიმართ (Broers, 2005; International Crisis Group, 2007; Mitchell, 2009).

ვარდების რევოლუციის შემდეგ, მნიშვნელოვნად შემცირდა არასამთავრობო ორგანიზაციების ძალაუფლება და ფუნქციები. ეს, ერთი მხრივ, სამოქალაქო საზოგადოების აქტიური წევრების სამთავრობო პოზიციებზე გადინებით იყო განპირობებული, მეორე მხრივ კი, მთავრობის მიერ კრიტიკული პოზიციების უგულვებლყოფით. ის ორგანიზაციები, რომლებიც პირდაპირ მხარდაჭერას არ უცხადებდნენ ვარდების რევოლუციას, პრობლემებს აწყდებოდნენ მთავრობასთან ურთიერთობაში (Broers, 2005, p.

345). სამოქალაქო საზოგადოების დასუსტება მხოლოდ ამით არ შემოიფარგლებოდა. სააკაშვილის მთავრობა აქტიურად ავინროვებდა ტელევიზიებს და გაიზარდა ზენოლა ბეჭდურ პრესაზე (Mitchell, 2009, p. 180). ასევე, დაიხურა ორი სატელევიზიო არხი – „იბერია“ და „მეცხრე არხი“ და მედიაში გაჩნდა ახალი ტიპის თვითცენზურა (Broers, 2005, p. 345). ამგვარი პოლიტიკის ნაწილი იყო თავდასხმებიც ტელეკომპანია „იმედსა“ და „კავკასიაზე“ 2007 წელს (International Crisis Group, 2007, p. 4; Wheatley & Zürcher, 2008, p. 10). ამრიგად, მედიის თავისუფლება ეჭვქვეშ დადგა (Jobelius, 2011, p. 81). ოპოზიციური პარტიებიც დასუსტებულ მდგომარეობაში იყვნენ. მათთვის რთული იყო წვდომა მედიაზე; კერძო ბიზნესების უმეტესობა კი უფროთხოდა მათ ფინანსურ მხარდაჭერას (De Waal, 2011, pp. 8–9).

ავტორიტარიანული მმართველობა საუნივერსიტეტო სივრცესაც შეეხო. ამის მაგალითი იყო ნაციონალური მოძრაობის კონტროლი სტუდენტურ თვითმმართველობაზე, სახელმწიფო უნივერსიტეტებში (International Crisis Group, 2007, p. 19; Muskhelishvili & Jorjoliani, 2009, p. 696). კულტურული თუ აკადემიური ინტელიგენციის ნაწილი კი „ჩარეცხილებად“ მოიხსენიებოდა და ამ სახით ხდებოდა მათი დისკრედიტაცია (International Crisis Group, 2007, p. 24; Kakachia & Lebanidze, 2016, pp. 141–142; Rondeli, 2008). სამსახურის დაკარგვის მუდმივი საფრთხის ქვეშ იყვნენ საჯარო სექტორში დასაქმებულებიც, თუკი მთავრობას სრულ ლოიალურობას არ გამოუცხადებდნენ (International Crisis Group, 2007, p. 19).

საკაშვილის მთავრობის ავტორიტარიანიზმი ბაზრის აქტორებისა და კერძო ბიზნესმენების მიმართაც გამოიხატებოდა, რაც, შესაძლოა, განასხვავებდეს ქართულ ავტორიტარიანულ ნეოლიბერალიზმს სხვა ქვეყნების მაგალითებისგან. ამრიგად, არც კაპიტალის წარმოების პროცესი დარჩენილა ხელშეუხებელი. სააკაშვილის მთავრობა არაფორმალური გზებით ინარჩუნებდა კონტროლს ბაზარსა და წარმოების პროცესზე, რომლის მექანიზმებიც ხშირად ავტორიტარიანული იყო და ისეთ პრაქტიკებს მოიცავდა, როგორცაა დაშინება, მუქარა, კერძო საკუთრების წართმევა (Rimple, 2012; Timm, 2013), საგადასახადო ტერორიზმი (Transparency International Georgia, 2010), იძულებითი დასაქ-

მების პროგრამები და სტატისტიკით მანიპულაცია (S. F. Jones, 2015; Papava, 2009). ეს კი თავისთავად ეწინააღმდეგებოდა ლიბერტარიანული ბაზრის და მინიმალური სახელმწიფოს დისკურსს, რომელიც ასე პოპულარული იყო რევოლუციის შემდეგ.

ამასთან, სააკაშვილის მთავრობა პოლიციურ სახელმწიფოს აშენებდა, სადაც, როგორც სლეიდი აღწერს, დასჯა მმართველობის ერთ-ერთი მთავარი იარაღი იყო (Slade, 2017). რევოლუციის შემდეგ დიდი ცვლილებები განიცადა ჯარმა და პოლიციამ. მაგალითად, ერთ დღეში 15 000 პოლიციელი დაითხოვეს სამსახურიდან (Gugushvili, 2016, p. 3). მართალია, გაიზარდა მოსახლეობის ნდობა ჯარის და პოლიციის მიმართ, რაც დადებითად აისახებოდა მთავრობის ლეგიტიმურობაზე (Lehmbruch & Sanikidze, 2014, pp. 93–94), მაგრამ გატარებულმა რეფორმებმა მმართველობის ძლიერი პოლიციური მექანიზმიც შექმნა. სააკაშვილის ავტორიტარიანულ მმართველობას ზურგს უმაგრებდა პოლიციის და ჯარის მხარდაჭერა (Cheterian, 2008, pp. 701–702). ამას თან ერთვოდა მასობრივი დაპატიმრებები⁶ და ნულოვანი ტოლერანტობის პოლიტიკა (Lazarus, 2013, p. 11). პოლიციური ძალა ხშირად პროტესტების ჩასახშობადაც გამოიყენებოდა, ასევე, დასჯის პრინციპი ვრცელდებოდა კორუფციის წინააღმდეგ ბრძოლაში, გადასახადების მოგროვებასა და ბიუროკრატიული სახელმწიფოს დემონტაჟის პროცესში (Slade, 2017).

ამრიგად, ვარდების რევოლუციის შემდგომი სახელმწიფოს რიტორიკა აცდენილი იყო რეალობას. საქართველო უფრო და უფრო მიიწევდა ავტორიტარიანიზმისკენ – მთავრობა აკონტროლებდა ყველა სფეროს, ასუსტებდა სამოქალაქო საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფებს და დასჯის პრინციპის გამოყენებით შიშს ავრცელებდა. თანაც, ამგვარი მმართველობის ლეგიტიმაციას მოდერნული სახელმწიფოს და ეკონომიკური ზრდის სახელით ცდილობდა.

6 2004 წლიდან 2010 წლამდე ოთხჯერ გაიზარდა პატიმართა რაოდენობა.

ვარდების რევოლუციის მთავრობის განვითარების ხედვა ნეოლიბერალური სახელმწიფოს კვალდაკვალ

სახელმწიფოს მშენებლობის მთავარი იდეა – მოდერნიზაცია – ირეკლავდა მთავრობის განვითარების ხედვას, რომლის ამოსავალი წერტილი ეკონომიკური ზრდა იყო. მთლიანი შიდა პროდუქტის ზრდის მიზანმა გადაფარა სოციალური კეთილდღეობის და ეკოლოგიური საკითხების მნიშვნელობა. ინვესტორის გაღმერთება დასაქმებულთა უფლებების შეკვეცის ხარჯზე, ვარდების რევოლუციის მთავრობისთვის მარტო ხელნერად კი არა, სიამაყის საფუძვლადაც გადაიქცა.⁷

ეკონომიკური ზრდის დისკურსთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მინიმალური სახელმწიფოს იდეა – მთლიანი შიდა პროდუქტის ზრდა ბიუროკრატის და სახელმწიფოს მარეგულირებელი როლის მინიმუმამდე შემცირებამე გადიოდა. თუმცა მინიმალური სახელმწიფოს იდეაც ისეთივე ფასადური იყო, როგორც დემოკრატიზაცია. მიუხედავად იმისა, რომ ვარდების რევოლუციის შემდეგ ლიბერატარიანული ხასიათის ეკონომიკური რეფორმები გატარდა, დაიხურა სამთავრობო მარეგულირებელი სააგენტოები და შემცირდა ბიუროკრატია (Gilauri, 2017; Saakashvili & Bendukidze, 2014), საქართველო არასოდეს გამხდარა მინიმალური სახელმწიფო. იგი თანდათან ნეოლიბერალური სახელმწიფოს ფორმებს იძენდა, რომელმაც ბაზრის ლოგიკა მთავრობის არასაბაზრო სფეროებს და სახელმწიფო აპარატის დისციპლინის მექანიზმზე კიდევ უფრო გაიზარდა (S. F. Jones, 2013, p. 184). ამასთან, თავად სახელმწიფოსაც ჰქონდა პრეტენზია გამხდარიყო „ყველაზე დიდი ინვესტორი“ ეკონომიკის გარკვეულ სექტორებში (მაგალითად, ღვინის წარმოებაში) (Rekhviashvili & Polese, 2017, p. 1; Timm, 2014, p. 12). ამრიგად, მინიმალისტური სახელმწიფოს იდეა სელექციური იყო და სოციალური პასუხისმგებლობის არიდების ლეგიტიმაციისათვის, სახელმწიფო მას კარგად იყენებდა.

ეკონომიკური ზრდის მთავარი მამოძრავებელი პირდაპირი უცხოური ინვესტიციების მოზიდვა იყო და აქედან გამომდინარე, ინვესტორების და კაპიტალის ინტერესების გათვალისწინებით მთელი რიგი საკანონმდებლო ცვლილებები გატარდა. ვარდების რევოლუციის შემდგომი საგადასა-

7 საქართველოს ინვესტიციების ეროვნული სააგენტო ჯერ კიდევ ამაყობს მსოფლიოში ერთ-ერთი ყველაზე მოწინაი შრომის კოდექსით <http://investinggeorgia.org/en/georgia/labor>

ხადო რეფორმა პრივატიზაციის პროცესის გამარტივებას და საერთაშორისო ინვესტორების მოზიდვას ემსახურებოდა (Dadauri, 2009, p. 182). გადასახადების რაოდენობის მნიშვნელოვნად შემცირების, დამსაქმებელთა სოციალური გადასახადის და საბაჟო ტარიფების გაუქმების, კორპორატიული სამშემოსავლო გადასახადის და დღგ-ს შემცირების შემდეგ (Timm, 2013, p. 7), საქართველო ერთ-ერთ ყველაზე ნაკლები გადასახადების სახელმწიფოდ იქცა. საგადასახადო შეღავათებით ყველაზე მეტად საერთაშორისო ინვესტორები სარგებლობდნენ. სააკაშვილის მთავრობა რეგულარულად ათავისუფლებდა მათ გადასახადებისგან და სახელმწიფო ქონებას სიმბოლურ ფასად სთავაზობდა (Gugushvili, 2016, p. 3).

ამგვარი რეფორმების ფასს მშრომელები იხდიდნენ. 2006 წელს მნიშვნელოვანი ცვლილებები შევიდა შრომით კოდექსში, რათა ქართული სამუშაო ბაზარი უფრო მიმზიდველი გამხდარიყო ინვესტორებისათვის. კანონმდებლობით გათვალისწინებული არ ყოფილა მინიმალური ხელფასი, გე-განაკვეთის ანაზღაურება, ჯანმრთელობის და უსაფრთხოების დაცვის ნორმები სამუშაო ადგილზე (Gugushvili, 2016, p. 3). გაფიცვა უკანონო გახდა და შეიზღუდა პროფკავშირების უფლებები (Jobelius, 2011, p. 84). ასევე, გაუქმდა უმუშევრობის შემწეობა და შრომის ინსპექცია და გამარტივდა დასაქმებულთა სამსახურიდან გათავისუფლება (დიაკონიძე, 2016). ანა დიაკონიძე ყურადღებას ამახვილებს საერთაშორისო ინსტიტუტების (განსაკუთრებით, მსოფლიო ბანკის) როლზე შრომით ბაზარზე გატარებულ რეფორმებში, პირდაპირი უცხოური ინვესტიციების მოსაზიდად. მაგალითად, მსოფლიო ბანკის „ბიზნესის კეთების სიმარტივის ინდექსის“ კრიტერიუმები სრულად მიესადაგება საქართველოს შრომით ბაზარზე გატარებულ რეფორმებს. ამის დასტურია სამსახურიდან დათხოვნისა და აყვანის გამარტივება (დიაკონიძე, 2016).

ზემოთ აღნიშნულ ცვლილებებთან ერთად, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა კიდევ უფრო გაეხსნა ქვეყნის ეკონომიკა საერთაშორისო ვაჭრობისათვის, ახალი სავაჭრო ხელშეკრულებების გაფორმებით, იმპორტის გადასახადების გაუქმებით და ზოგ შემთხვევაში, ქართული ბაზრის ცალმხრივად გახსნით (Saakashvili & Bendukidze, 2014, p. 153). სწორედ ამ პოლიტიკის ნაწილი იყო 2009 წელს თავისუფლების აქტის მიღებაც, რათა ქართული ეკონომიკა კრიზისის შემდეგ კვლავ მიმზიდველი გამხდარიყო ინვესტორებისათვის, ეკონომიკის თავისუფლების პრინციპები კი ხელშეუხებელი დარჩენილი-

ყო (Saakashvili & Bendukidze, 2014, p. 159). ამ მიზანს ემსახურებოდა იმავე წელს ეროვნული ბანკის ინფლაციის თარგეთირების რეჟიმზე გადასვლაც (National Bank of Georgia, 2009, p. 8). მონეტარული პოლიტიკის ამოსავალი წერტილი ფასების სტაბილურობა გახდა, რითაც ცენტრალური ბანკი მწავნე შუქს უნთებდა საერთაშორისო კაპიტალს⁸, მაგრამ ადგილობრივი ეკონომიკის საჭიროებებს უგულვებლყოფდა. ისეთი მიზნები, როგორიც ეროვნული ვალუტის სტაბილურობა, ეკონომიკური ზრდა ან სრული დასაქმებაა, ფასების სტაბილურობის დაცვის ფონზე, მეორეხარისხოვანი გახდა.

მიუხედავად იმისა, რომ პირდაპირი უცხოური ინვესტიციების შემოდინება მთლიანი შიდა პროდუქტის ზრდაზე დადებითად აისახა, მას არ მოჰყოლია ეკონომიკის სტრუქტურული ცვლილება და წარმოების განვითარება. საინვესტიციო ბუმი მხოლოდ რამდენიმე სექტორს შეეხო: ინფრასტრუქტურას, ენერგეტიკას, სამშენებლო სფეროს, ვაჭრობას და ფინანსურ სისტემას (National Bank of Georgia, 2010b, p. 18, 2011, pp. 18-19). ასევე, რევილუციის შემდეგ არ შეცვლილა საექსპორტო პროდუქტების სტრუქტურა (International Monetary Fund, 2006, p. 56; National Bank of Georgia, 2010a, p. 27). უფრო მეტიც, გაიზარდა ქართული ეკონომიკის დამოკიდებულება იმპორტზე (National Bank of Georgia, 2009, p. 18), რაც უარყოფითად აისახებოდა ქვეყნის სავაჭრო ბალანსზე. ამასთან, საქართველო სულ უფრო დამოკიდებული ხდებოდა უცხოური კაპიტალის შემოდინებაზე (Anguridze, Charaia, & Doghonadze, 2015, p. 10), რაც ეკონომიკას მონყვლადს ხდიდა საგარეო შოკების მიმართ. საქართველოს ეროვნული ბანკი ჯერ კიდევ 2004 წელს მიაჩნებდა კოლანდიური დაავადების საფრთხეზე საქართველოში, ინვესტიციებსა და საექსპორტო სექტორს შორის შექმნილი დისბალანსის გამო (National Bank of Georgia, 2004, p. 26).

სწორედ ფასადური ეკონომიკური ზრდით და სოციალური საკითხების უგულვებლყოფით აიხსნება ის გარემოება, რომ მთლიანი შიდა პროდუქტის ზრდა დადებითად არ ასახულა უმუშევრობის, სიღარიბის ან შემოსავლიანობის უთანასწორობის დონეზე (Gugushvili, 2016; Rekhviashvili & Polese, 2017; UNICEF, 2010).

8 პოსტ-კეინსიანისტები ამტიკიცებენ (თავად კეინსიც იმავეს წერდა), რომ ფასების სტაბილურობა განსაკუთრებით ფინანსური კაპიტალის, ინვესტორების და ე.წ. „მომხვევაჯი“ კლასის (rentier class) ინტერესებში შედის, რადგან ინფლაცია პირდაპირ მოქმედებს მათი ქონების გაუფასურებასა და მოგების კლებაზე (იხ. (Epstein, 2001).

ამგვარი დისკურსი საქართველოში ირეკლავდა გლობალური ნეოლიბერალიზაციის ტენდენციას, სადაც კაპიტალის თავისუფალ მოძრაობას პრიორიტეტი ენიჭება, პერიფერიული სახელმწიფოები კი, უცხოური კაპიტალის მოსაზიდად, კონკურენტუნარიანობის წნეხს განიცდიან (Hudson, 2009). ზემოთ აღნიშნული რეფორმებით, საქართველო განვითარების ნაცვლად კიდევ უფრო მყარად ინარჩუნებდა თავის პერიფერიულ პოზიციას გლობალურ ეკონომიკურ სტრუქტურაში და იზრდებოდა ქვეყნის მოწყვლადობა საგარეო შოკების თუ საერთაშორისო ინვესტორების კეთილი ნების მიმართ.

როგორ აეხსნათ სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმით?

სამთომოპოვებითი წარმოების გამოცოცხლება საქართველოში და იქ არსებული სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები პირდაპირ არის დაკავშირებული ვარდების რევოლუციის შემდგომი სახელმწიფოს მშენებლობის და განვითარების ნარატივებთან. ზემოთ განხილული სახელმწიფოებრიობის მთავარი განზომილებები – ეკონომიკური ზრდა, მინიმალური სახელმწიფო და დემოკრატიზაცია – ექსტრაექტივიზმის ინდუსტრიაში კპოვებს ასახვას. ცხადია, სააკაშვილის პოლიტიკა „პარალიზებულ“ ტყიბულსა და ჭიათურასთან მიმართებით აღმოცენდა, სადაც საბჭოთა კავშირის შემდეგ მწვავე სოციალურ-ეკონომიკური და ეკოლოგიური პრობლემები უკვე არსებობდა. ამრიგად, შესაძლოა, ამ ქალაქების „გამოცოცხლების“ იდეა თავიდანვე მარცხისთვის იყო განწირული, მაგრამ სააკაშვილის ნეოლიბერალურმა რეფორმებმა ამ მარცხის აღბათობა კიდევ უფრო გაზარდა. სწორედ ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმისთვის დამახასიათებელი მმართველობის ფორმები და ეკონომიკური პოლიტიკა გვეხმარება ექსტრაექტივიზმის ინდუსტრიის კრიზისების ამოხსნაში.

საკაშვილის მთავრობისთვის ქვეყნის მოდერნიზაციის მიღწევის მთავარი გზა ეკონომიკურ ზრდაზე გადიოდა, სადაც მთავარი პრიორიტეტი უცხოური ინვესტიციების მოზიდვას ენიჭებოდა. სწორედ მთლიანი შიდა პროდუქტის ზრდა იყო ტყიბულისა და ჭიათურის გამოცოცხლების ერთ-

ერთი მთავარი მამოძრავებელი ძალა. ამასთან, სააკაშვილის განცხადება ტყიბულის „ნორმალურ“ ქალაქად გარდაქმნის შესახებ, ეხმიანება მოდერნიზაციის დისკურსს, რომელიც გადაჭაჭვულია ტრანზიციის პარადიგმასთან (Blokker, 2005, p. 505).

მიუხედავად მინიმალური სახელმწიფოს და ბაზრის განვითარების ლიბერტარიანული რიტორიკისა, სახელმწიფო აპარატი თავად ქმნიდა ეკონომიკური ზრდისთვის მისაღწევ პირობებს და ხშირად თავად ბაზარსაც. სწორედ ამგვარი პოლიტიკის ნაწილი იყო ისეთი პროექტებიც, როგორც ტყიბულისა და ჭიათურის „გამოცოცხლება“. სახელმწიფო მენეჯერის და ინვესტორის როლშიც თავად გვევლინებოდა. ამავე დროს, მთავრობა ითავსებდა ნეოლიბერალურ ლოგიკას და თავიდან ირიდებდა სოციალურ-ეკოლოგიურ პასუხისმგებლობას როგორც წარმოების პროცესში, ისე სოციალური პოლიტიკის სხვა სფეროებშიც. ამ გადაწყვეტილების ლეგიტიმაცია კი ეკონომიკური სარგებლის მნიშვნელობით ხდებოდა, რაც ასევე დამახასიათებელია ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმისთვის.

ამასთან, ეკონომიკური ზრდის მოდელის ინვესტიციების მოზიდვაზე აწყობით, საქართველო კიდევ უფრო დამოკიდებული ხდებოდა უცხოურ კაპიტალზე, გლობალური კონკურენტუნარიანობის წნეხის ქვეშ – ვინ უფრო მოქნილი შრომის ბაზრით და იაფი მუშახელით თუ სუსტი გარემოსდაცვითი რეგულაციებით მოიზიდავდა კაპიტალს. აქ კიდევ ერთხელ მთელი სიცხადით ვლინდება საქართველოს პერიფერიულობა. მიუხედავად იმისა, რომ ტყიბულის საწარმო უცხოელი ინვესტორების ხელში არ გადასულა, ადგილობრივ კაპიტალზეც ისეთივე პირობები და თავისუფლებები ვრცელდებოდა, როგორც უცხოელ ინვესტორებზე. ამასთან, ძმები ბეჟუაშვილების შემთხვევაში, გაგრძელება ჰქონდა რევოლუციამდელმა ნეოპატრიმონიალიზმმა, როცა პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ელიტებს შორის ზღვარი თითქმის არ არსებობდა და პოლიტიკური სფერო ეკონომიკური ინტერესების განხორციელების ასპარეზს ქმნიდა.

ამრიგად, ტყიბულსა და ჭიათურაში შექმნილი სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისები ნეოლიბერალიზმის ორმაგი ზეიმიია. ერთი მხრივ, გლობალური ბაზრის და საერთაშორისო კაპიტალის საჭიროებების წნეხი, მეორე მხრივ კი, თავად საქართველოს მთავრობის ნეოლიბერალური იდეალები და სამეწარმეო პროცესის დერეგულაცია, ხელს უწყობდა სამთომოპოვებით ინდუსტრიაში იმ სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისების შექმნას,

რომლებიც დღეს გადაუჭრელ პრობლემად რჩება. ქართული სახელმწიფო ფასადურად ირგებდა მინიმალური სახელმწიფოს მოდელს. იგი ერთი ხელით ამცირებდა ბიუროკრატias, აუქმებდა სახელმწიფო კონტროლის და რეგულაციის სააგენტოებს და თავიდან ირიდებდა პასუხისმგებლობას სოციალურ კეთილდღეობაზე. მეორე ხელით კი, სოციალური და გარემოსდაცვითი საკითხების უგულებელყოფის ფონზე, აქტიურად ქმნიდა და ამენებდა ბაზრის მუშაობისთვის საჭირო ჩარჩოს და პირობებს. თუმცა საქართველო არ ყოფილა ნეოლიბერალიზმის პასიური გამტარებელი და საერთაშორისო თუ ადგილობრივი კაპიტალისთვის მხოლოდ გემის მიმცემი. სააკაშვილის მთავრობა თავადაც ქმნიდა თამაშის წესებს და ხშირად საერთაშორისო აქტორების ნების საწინააღმდეგოდაც.⁹

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ არც ჭიათურაში და არც ტყიბულში, სააკაშვილის პრეზიდენტობის დროს, არ ყოფილა გაფიცვა ან პროტესტი. ეს ერთი მხრივ, ავტორიტარიანული მმართველობით და კრიტიკის სივრცეების დახშობით აიხსნება. მეორე მხრივ კი, გასაანალიზებელია სამოქალაქო საზოგადოების როლი სახელმწიფოს მშენებლობის თუ განვითარების ნარატივების ჩამოყალიბებაში. როგორც უკვე აღინიშნა, სახელმწიფოში მხოლოდ მთავრობა არ უნდა მოვიაზროთ, რადგან იგი პოლიტიკური და სამოქალაქო საზოგადოების ნაერთია. სააკაშვილის პრეზიდენტობის დროს სოციალური და გარემოსდაცვითი საკითხები არ იყო ქართული სამოქალაქო საზოგადოების ეპიცენტრში. ყურადღება ძირითადად დემოკრატიზაციას, უსაფრთხოებას და საგარეო პოლიტიკას ეთმობოდა (როგორც რევოლუციამდე). ოპოზიციური პარტიებიც სწორედ ამ სფეროებში აკრიტიკებდნენ მთავრობას და დღის წესრიგში არ აყენებდნენ განვითარების ალტერნატიული ხედვის საჭიროებას (Muskhelishvili & Jorjoliani, 2009). ამრიგად, მოდერნიზაციის დისკურსი და ეკონომიკური ზრდის უპირატესობა სოციალურ თუ ეკოლოგიურ პრობლემებზე, მასშტაბური განსჯის საგანი არ გამხდარა. ეს, ერთი მხრივ, სამოქალაქო საზოგადოების ისტორიული განვითარებით იყო განპირობებული¹⁰ და, მე-

9 ამის ნათელი მაგალითია თავისუფლების აქტი და მის ირგვლივ განვითარებული მოვლენები (Saakashvili & Bendukidze, 2014).

10 1990-იანი წლებიდან პირველი არასამთავრობო ორგანიზაციები პოლიტიკური პლურალიზმის, დემოკრატიის, სამართლიანი არჩევნების ღირებულებებზე აღმოცენდა და სწორედ ეს თემები განსაზღვრავდა მათ საქმიანობას. ამ ხაზს მიჰყვებოდნენ პოლიტიკური პარტიები და მედიაც ((S. Jones, 2006, p. 42) (Muskhelishvili & Jorjoliani, 2009)).

ორე მხრივ, ავტორიტარიანული მმართველობა სულ უფრო ამცირებდა წინააღმდეგობის და კრიტიკის შესაძლებლობას. ამიტომ, ჭიათურის და ტყიბულის საწარმოების მშრომელი ძალა თითქმის მართო იყო ინვესტორების და რეპრესიული მთავრობის წინაშე.

ავტორიტარიანული ნეოლიბერალიზმი, როგორც უკვე აღინიშნა, კრიზისების და ურთიერთგამომრიცხავი პრაქტიკების რეჟიმია. კრიზისის ფაზის სახელმწიფო აპარატს შესწევს პოლიტიკის რეკონფიგურაციის უნარი, არსებული გამონწვევის დროებით ჩასახშობად. ასეთ დროს მთავრობის მხარდაჭერა, შესაძლოა, ჩაგრული ჯგუფებისკენაც გადაიხაროს, თუნდაც დროებით და მოჩვენებითად. სწორედ ამგვარი პრაქტიკის კარგი მაგალითია 2011 წელს ტყიბულის მაღაროს აფეთქების შემდეგ შექმნილი დისკურსი. ტყიბულის მაღაროში აფეთქების შედეგად რამდენიმე ადამიანი გარდაიცვალა. ამ შემთხვევის შემდეგ, პრეზიდენტმა სააკაშვილმა მაღაროს ხელმძღვანელობა უპასუხისმგებლობასა და კორუფციაში დაადანაშაულა (დე სლოვერი & ჰუტერი, 2011). სააკაშვილი კატეგორიულად მოითხოვდა მაღაროს ხელმძღვანელების დასჯას, რადგან მისი აზრით, ეს უბედური შემთხვევა არ ყოფილა – „ნამდვილად არ ვაპირებთ, რომ შახტაში იმის ხარჯზე, რომ ხალხს ეშინია რომ სამსახურიდან არ დაითხოვონ, [...], ამუშავდა ტყიბული, [...] და ამის გამო ვერავინ ვერ იმალღებს ხმას, [...] რომ ეს ყველაფერი მათ შერჩეთ“. „ადამიანები ვინც ამას აკეთებენ, ისინი მონაწილეობენ პირდაპირ მკვლელობაში და ვინც ამას ფარავს, ისინი არიან მკვლელობის თანამონაწილეები“ (Civil.ge, 2011). მთავრობამ თავისი აგენტობა ამჯერად მშრომელთა სასარგებლოდ დაადასტურა. შესაძლოა, ამგვარი პოზიცია ყალბი იყო, ან სხვა მიზეზებით განპირობებული, მაგრამ აქ სახელმწიფოს, კაპიტალის და მშრომელთა ინტერესების შეპირისპირებაა საინტერესო, სადაც ძალაუფლებრივი მიმართება განსხვავებულად გადაიწილდა. ეს მაგალითი კაპიტალსა და შრომითი ძალის ურთიერთობებში გარკვეული სივრცეების არსებობის შესახებ მინიშნებს, სადაც ძალაუფლების იერარქია არ გადანონის მხოლოდ ერთი მიმართულებით. მართალია, მშრომელები დღემდე იხდიან მოდერნიზაციის ფასს და კაპიტალისტური ძალები იმკვიან ამ შრომის მოსავალს, მაგრამ სახელმწიფო აპარატის როლი ამ ურთიერთობებში ამბივალენტურია, კრიზისების დროებით გადანწყვეტის ძიებაში.

დასკვნის სანაცვლოდ

ტყიბულსა და ჭიათურაში არსებული სოციალურ-ეკოლოგიური კრიზისების ახსნის მცდელობაში მნიშვნელოვანია ქართული სახელმწიფოებრიობის ფორმის ანალიზი, ქვეყნის განვითარების თუ მშენებლობის დისკურსებთან მიმართებით. ეს, ერთი მხრივ, სამთომოპოვებითი ინდუსტრიის პრობლემების პოლიტიზებაში გვეხმარება, მეორე მხრივ კი, თავად ქართული სახელმწიფოებრიობის ფორმის განსაზღვრაში. ტყიბულის და ჭიათურის პრობლემები განზოგადებადია წარმოების სხვა ადგილებზე და ეკონომიკის სხვა სექტორებზე, ამიტომ, ქვეყნის განვითარების გაბატონებული დისკურსის კრიტიკული განსჯა კიდევ უფრო მეტ მნიშვნელობას იძენს. ტყიბულის და ჭიათურის მალაროელების პრობლემების განხილვა ვინრო კონტექსტს, და ეს დებატები სახელმწიფოს სტრუქტურულ თუ სისტემურ კრიტიკას უნდა დავუკავშიროთ. ამასთან, სოციალური და გარემოსდაცვითი საკითხების წინ წამოწევით უფრო გაძლიერდება წინააღმდეგობის ბრძოლები და ფიქრი განვითარების ალტერნატიულ გზებზე.

ქართული სახელმწიფოებრიობის ფორმის განსაზღვრა რთული მისიაა, რომელიც კიდევ ბევრ კვლევას საჭიროებს. სახელმწიფოს აღქმა სოციალური ურთიერთობების წყებად, მცირე ოპტიმიზმის საფუძველს იძლევა. მით უმეტეს თუ სახელმწიფოს პოლიტიკური და სამოქალაქო საზოგადოების ნაერთად მოვიაზრებთ, სამოქალაქო საზოგადოებას კი -სხვადასხვა ინტერესთა ჯგუფების მუდმივი დაპირისპირების ასპარეზად (Gramsci, 2000, pp. 211–212). სწორედ ამ ბრძოლების შედეგად ყალიბდება საზოგადოებრივი ნორმები, განისაზღვრება სახელმწიფოს მმართველობის ფორმები და იკვეთება ჰეგემონიური ძალის პოლუსები (Becker, Jäger, Leubolt, & Weissenbacher, 2010, pp. 226–227). ამიტომ, სამოქალაქო საზოგადოების ჯგუფების ბრძოლები განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. მათ უნდა გამოიყენონ მათ ხელთ არსებული რესურსები ჰეგემონიისთვის ბრძოლაში, რათა შეიცვალოს მთავრობას, კაპიტალსა და მშრომელ ძალას შორის შექმნილი ძალთა უთანასწორო გადანაწილება.

ბიბლიოგრაფია

- Anguridze, O., Charaia, V., & Doghonadze, I. (2015). *Security Problems and Modern Challenges of the Georgian National Currency*. Tbilisi.
- Aprasidze, D. (2009a). Lost in Democratization and Modernization: What Next in Georgia? *Caucasus Analytical Digest*, 02, 9–11.
- Aprasidze, D. (2009b). State-Building and Democratization in Georgia: Have the Limits Been Reached? *OSCE Yearbook 2008*, (August), 63–74.
- Aprasidze, D. (2016). 25 Years of Georgia's Democratization: Still Work in Progress. In G. Nodia (Ed.), *25 Years of Independent Georgia: achievements and unfinished projects* (pp. 91–130). Tbilisi: Konrad Adenauer Stiftung, Ilia State University.
- Ataç, I., Lenner, K., & Schaffar, W. (2008). Kritische Staatsanalyse(n) des globalen Südens. *Journal Für Entwicklungspolitik*, XXIV(2), 4–9.
- Babb, S., & Kentikelenis, A. (2018). International Financial Institutions as Agents of Neoliberalism. In D. Cahill, M. Cooper, M. Konings, & D. Primrose (Eds.), *The SAGE Handbook of Neoliberalism* (pp. 16–28). Los Angeles, London, Nw Dehli: SAGE.
- Becker, J. (2008). Der Kapitalistische Staat in der Peripherie: polit-ökonomische Perspektiven. *Journal Für Entwicklungspolitik*, XXIV (2), 10–32.
- Becker, J., Jäger, J., Leubolt, B., & Weissenbacher, R. (2010). Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective. *Competition & Change*, 14(3), 225–247.
- Blokker, P. (2005). Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe. *European Journal of Social Theory*, 8 (4), 503–525.
- Broers, L. (2005). After the “revolution”: Civil society and the challenges of consolidating democracy in Georgia. *Central Asian Survey*, 24(3), 333–350.
- Bruff, I. (2014). The Rise of Authoritarian Neoliberalism. *Rethinking Marxism*, 26 (1), 113–129.
- Bruff, I., & Tansel, C. B. (2018). Authoritarian neoliberalism: trajectories of knowledge production and praxis. *Globalizations*, 1–12. <https://doi.org/10.1080/14747731.2018.1502497>
- Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13 (1), 5–21.
- Cheterian, V. (2008). Georgia's rose revolution: Change or repetition? Tension between state-building and modernization projects. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 36 (4), 689–712.
- Civil.ge. (2004, October 18). An Open Letter of Civil Society Representatives to President Saakashvili.

- Civil.ge. (2011). Civil Georgia. სააკაშვილი ტყიბულის მალაროში მომხდარ აფეთქებაში დამნაშავეთა დასჯას მოითხოვს. Retrieved from <https://old.civil.ge/geo/article.php?id=23588>
- Dadlauri, N. (2009). Transnationalization and the Georgian State: Myth or Reality? In L. Bruszt & R. Holzhaecker (Eds.), *The Transnationalization of Economies, States, and Civil Societies New Challenges for Governance in Europe* (pp. 179–219). New York: Springer.
- Dados, N., & Connell, R. (2018). Neoliberalism in World Perspective: Southern origins and Southern Dynamics. In D. Cahill, M. Cooper, M. Konings, & D. Primrose (Eds.), *The SAGE Handbook of Neoliberalism* (pp. 28–40). Los Angeles, London, Nw Dehli: SAGE reference.
- Davies, W. (2018). The Neoliberal State: Power against Politics. In D. Cahill, M. Cooper, M. Konings, & D. Primrose (Eds.), *The SAGE Handbook of Neoliberalism* (pp. 271–284). Los Angeles, London, New Dehli: SAGE reference.
- De Waal, T. (2011). Georgia's Choices: Charting a future in uncertain times. Washington D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.
- Epstein, G. (2001). Financialization, Rentier Interests, and Central Bank Policy. Political Economy Research Institute.
- Gegeshidze, A. (2011). Georgia's Political Transformation: Democracy in Zigzag. In *South Caucasus 20 Years of Independence* (pp. 25–41). Friedrich Ebert Stiftung South Caucasus.
- Gilauri, N. (2017). *Practical Economics: Economic Transformation and Government Reform in Georgia 2004-2013* (1st ed.). eBook: Palgrave macmillan.
- Gramsci, A. (2000). *The Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*. (D. Forgacs, Ed.), New York University Press. New York: New York University Press.
- Gugushvili, D. (2016). Lessons from Georgia's neoliberal experiment: A rising tide does not necessarily lift all boats. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(1), 1–14.
- Hudson, R. (2009). Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or a practical reality? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1–15. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp026>
- International Crisis Group. (2007). *Georgia: Sliding towards authoritarianism?*
- International Monetary Fund. (2006). *Georgia: Selected Issues*. Washington D. C.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State Marxist Theories and Methods*. New York, London: New York University Press.
- Jessop, B. (2009). The Spatiotemporal Dynamics of Globalizing Capital and Their Impact on State Power and Democracy. In H. Rosa & W. E. Cheuerman (Eds.), *High Speed Society: Social acceleration, power, and modernity* (pp. 135–159). University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Jobelius, M. (2011). Georgia's authoritarian liberalism. In *South Caucasus 20 Years of Independence* (pp. 77–92). Friedrich Ebert Stiftung South Caucasus.

Jones, S. (2006). Nationalism from under the Rubble. In L. W. Barrington (Ed.), *After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist Societies* (1st ed., pp. 248–276). Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Jones, S. F. (2006). The Rose Revolution: A Revolution without Revolutionaries? *Cambridge Review of International Affairs*, 19 (1), 33–48.

Jones, S. F. (2013). *sakartvelo: polit'ik'uri ist'oria damouk'ideblobis gamotskhadebis shemdeg [Georgia: A Political history since independence]*. (M. Chitashvili, Ed.). Tbilisi: Center for Social Sciences.

Jones, S. F. (2015). Kakha Bendukidze and Georgia's failed experiment. *opendemocracy.net*.

Kakachia, K., & Lebanidze, B. (2016). Georgia's Protracted Transition: Civil Society, Party Politics and challenges to Democratic Transformation. In G. Nodia (Ed.), *25 Year of Independent Georgia: Achievements and Unfinished Projects* (pp. 130–161). Konrad Adenauer Stiftung e. V, Ilia State University.

Khidasheli, T. (2004, December 8). Georgia: The Rose Revolution has wilted. *The New York Times*.

Lazarus, J. (2013). Democracy or Good Governance? Globalization, Transnational Capital, and Georgia's Neo-liberal Revolution. *Journal of Intervention and Statebuilding*, (August), 1–28.

Lehmbruch, B., & Sanikidze, L. (2014). Soviet Legacies, New Public Management and Bureaucratic Entrepreneurship in the Georgian Protection Police. *Agencifying the Police ? Europe-Asia Studies*, 66 (1), 88–107.

Madra, M. Y., & Adaman, F. (2018). Neoliberal Turn in the Discipline of Economics: Depoliticization Through Economization. In D. Cahill, M. Cooper, M. Konings, & D. Primrose (Eds.), *The SAGE Handbook of Neoliberalism* (pp. 113–129). Los Angeles, London, Nw Delhi: SAGE reference.

Mitchell, L. A. (2009). Compromising democracy: State building in Saakashvili's Georgia. *Central Asian Survey*, 28 (2), 171–183.

Muskhelishvili, M., & Jorjoliani, G. (2009). Georgia's ongoing struggle for a better future continued: democracy promotion through civil society development. *Democratization*, 16 (4), 682–708.

National Bank of Georgia. (2004). *Ts'liuri angarishi [Annual Report]*. Tbilisi.

National Bank of Georgia. (2009). *Ts'liuri angarishi [Annual report]*. Tbilisi.

National Bank of Georgia. (2010 a). *Annual Report*. Tbilisi.

National Bank of Georgia. (2010 b). *Ts'liuri angarishi [Annual report]*. Tbilisi.

National Bank of Georgia. (2011). *Ts'liuri angarishi [Annual report]*. Tbilisi.

Papava, V. (2009). Georgia's economy: Post-revolutionary development and post-war difficulties. *Central Asian Survey*, 28 (2), 199–213.

Rekhviashvili, L., & Polese, A. (2017). Liberalism and shadow interventionism in Liberalism and shadow interventionism in post-revolutionary Georgia (2003-2012). *Caucasus Survey*, 1–24.

Rimple, P. (2012). *Who owned Georgia 2003-2012*. Tbilisi: Transparency International Georgia.

Rondeli, A. (2008). Georgia's search for itself. *opendemocracy.net*.

Saakashvili, M. (2004). Mikheil saakashvilis sitkh'va ts'arotkmuli pitsis dadebis tseremoniaze [Inaugural Speech of Mikheil Saakashvili]. National Library of the Georgian Parliament.

Saakashvili, M., & Bendukidze, K. (2014). Georgia: The most radical Catch-up Reforms. In A. Aslund & S. Djankov (Eds.), *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism* (pp. 149–165). Washington D.C.: Peterson Institute for International Economics.

Slade, G. (2017). Punishment and state-building in Post-Soviet Georgia. In J. Heathershaw & E. Schatz (Eds.), *Paradox of Power: The Logics of State Weakness in Eurasia* (pp. 88–104). Pittsburg: University of Pittsburgh Press.

Timm, C. (2013). *Economic Regulation and State Interventions: Georgia's Move from Neoliberalism to State Managed Capitalism* (PFH Research Papers No. 2013/03).

Timm, C. (2014). *A liberal developmental state in Georgia? State dominance and Washington Consensus in the post-communist region* (PFH Research Papers No. 2014/02).

Transparency International Georgia. (2010). *The Georgian Taxation System – An Overview*. Tbilisi.

UNICEF. (2010). *rogor umk'lavdebian sakartveloshi bavshvebi da mati ojakhebi pinansuri k'rizisis zegavlenas? sakartvelos mosakhleobis k'etildgheobis k'vleva, 2009 tseli [How do Georgian children and their families overcome the results of the financial crisis? Research on*.

Wheatley, J., & Zürcher, C. (2008). On the Origin and Consolidation of Hybrid Regimes: The State of Democracy in the Caucasus. *Taiwan Journal of Democracy*, 4(1), 1–31.

დე სლოვერი სარა, & ჰუტერი მათიას. (2011). მადაროელთა დაღუპვას სააკაშვილი პოლიტიკური მოკავშირის კომპანიაში არსებულ კორუფციას აბრალებს. საერთაშორისო გამჭვირვალობა საქართველო. Retrieved from <https://www.transparency.ge/ge/blog/pma-gharoelta-daghupvas-saakashvili-politikuri-mokavshiris-kompaniashi-arsebul-koruptsi-as-a-brale>

დიაკონიძე ანა. (2016). საერთაშორისო რეიტინგები თუ რეფორმატორთა იდეები: რითი აიხსნება შრომის ბაზრის ლიბერალიზაცია საქართველოში? ახალგაზრდა მკვლევართა ჟურნალი, (4). Retrieved from jyr.tsu.ge/index.php/Hoome/ebaut/ge/1/4

მწვანე ალტერნატივა. (2018a). *საქნახშირი – კომპანიის პროფილი*. თბილისი.

მწვანე ალტერნატივა. (2018b). *ჭორჭიან მანგანები – კომპანიის პროფილი*. თბილისი.

პერტაია ლუკა. (2016). Regional Media Network. დროში გაყინული ქალაქი. Regional Media Network.

საქართველოს პრეზიდენტის ადმინისტრაცია. (2007). საქართველოს პრეზიდენტმა მიხეილ სააკაშვილმა ტყიბულის რკინიგზის სადგური გახსნა. საქართველოს პრეზიდენტის ადმინისტრაცია. Retrieved from www.saakashviliarchive.info/ge/PressOffice/News/Releases/?p=3552&i=1

საქნახშირი. (n.d.). gig.ge. Retrieved March 30, 2019, from <http://www.gig.ge/?page=gig>

ქებურია თამუნა, & ჭუბაბრია თათული. (2017). წინააღმდეგობის პოლიტიკა: გამოცდილება და პერსპექტივები. თბილისი: EMC, Heinrich Böll Stiftung South Caucasus.

წულაძე გია. (2018). ტყიბული – გამოცხადებული სიკვდილის ქალაქი 09. ამერიკის ხმა. Retrieved from <https://www.amerikiskhma.com/a/georgia-six-miners-killed-in-tkibuli-coal-mine/4339108.html>

ხალიანი თათია, & აფციაური სოფო. (2014). ლიბერალი. შრომა ვადარჩენისათვის (ნაწილი პირველი). Retrieved from <http://liberali.ge/articles/view/3578/shroma-gadarchenisa-tvis-natsili-pirveli>

ხალიანი თათია, & აფციაური სოფო. (2018). ლიბერალი. ქალაქი, რომელიც გლოვით დაიღალა. Retrieved from liberali.ge/articles/view/37488/qalaqi-romelits-glovit-daighala